

tığı yönlerin tespitine yönelik çabasında ve sık sık Kemalpaşazade ile kendinden önceki düşünürler arasındaki benzerliklere işaret etmekten kaçınmayışında da benzer bir tutum görülmektedir. Öyle görünüyor ki yapılması gereken şey, İslâm düşünce birikiminin herhangi bir dönemi hakkındaki bir özgünlük iddiasının dile getirilmesi ve temellendirilmesinden çok, işaret edilen birikimin tabii sürekliliğinin nasıl sağlandığına odaklanmaktır. Herhangi bir tarihsel dönemin diğerleri karşısındaki olumlu ya da olumsuz yerini tayin ve tespit gayreti bizi hem düşüncenin muhtevasından hem de neyin nasıl düşünüldüğünü kavramaktan uzaklaştırmaktadır. Dolayısıyla sağlıklı bir felsefi araştırmanın asıl yönelmesi gereken şeyin felsefe ve düşünce tarihinin çeşitli dönemleri arasında zorunlu olarak bir üstünlük ve eksiklik tespiti yapmak olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca şunu da ifade etmeliyiz ki, bir düşünür ya da dönemin düşüncesini incelemeye yönelmemiz için söz konusu düşünür ve dönemin mutlak mânada özgün olması şart değildir.

Netice itibariyle eserin geçmiş ve gelecek arasında irtibat kurma gayreti gütmeksizin yapılmış çalışmaları aşan bir değerinin olduğu inkâr edilemez. Zira yazar genel olarak başlangıçta böyle bir tutum takınmaktadır. Zaten yazar geçmiş ile gelecek arasında üstelik yeniden inşa iddiasında bulunan bir irtibat kurmaksızın eserini telif etme gayretinde olsaydı yukarıdaki problemlere işaret etmemiz anlamsız olacaktı. Fakat yazar bir tasavvuru, Kemalpaşazâde'nin varlık ve insan hakkındaki görüşlerine ilişkin tasavvurunu geçmiş ve gelecek bağlamında bugün yeniden inşa etme iddiasında bulunmuş ve bu iddianın temellendirilmesi noktasında işaret edilen eksiklikler ortaya çıkmıştır.

Eserin özellikle Kemalpaşazâde ve düşüncesi ile ilgili çalışmaları ileri taşıdığı da inkâr edilemez. Zira yazar Kemalpaşazâde'nin çok sayıdaki risalesine doğrudan müracaat etmekte ve onları hem kendi düşünüşünün hem de İslâm düşüncesi tarihine yönelik araştırmaların malzemeleri haline getirmektedir.

Mehmet Zahit Tiryaki

Internationalizing the History of Psychology

Adrian C. Brock (Editör)

New York: New York University Press, 2006. 260 sayfa.

Psikolojinin bir bilim dalı hüviyetini kazanması, XIX. yüzyılın son çeyreğine tesadüf etse de Doğu ve Batı ilim geleneği içinde insan tabiatına dair telakki-ler varolagelmıştır. Modernleşme ile birlikte Batı dışındaki toplumlarda da yerini

alan bu “yeni” bilim dalı, sahip olduğu katı Amerikan yapısı itibarıyla son on yıldır genel bir sorgulamaya tâbi tutulmaktadır. Bu bilim dalının ortaya çıkmasıyla gelenekteki mâlûmatın yok sayılmak suretiyle modern dönem öncesinin yadsındığı, bir anlayışın ve en nihayetinde topluma tamamen yabancı bir bilim dalı algısının tedricen değişmeye başladığını, yani psikoloji tarihinde bir nevi “disenchantment”in yaşandığını belirtebiliriz. Bu eser, bizleri psikolojinin “Batı merkezli olma” özelliğinden sıyrıldığını gösteren, diğer kültürlerdeki kökenlerini ve yeni bir bilim dalı olarak dünyanın diğer kıtalarındaki ilk yansımalarını araştıran çalışmalarla tanıştırmaktadır.

Adrian Brock editörlüğünde hazırlanan bu eser küreselleşme, modernite, sömürgecilik, yerelleşme, evrenselleşme, liberal demokrasi, kültürel emperyalizm başta olmak üzere kısacası tarihsel ve sosyo-politik gelişmeler ve söylemler bağlamında psikoloji tarihine dair on bir makaleden¹ oluşmaktadır. Bu çalışmanın önemi, psikoloji tarihine dair daha önce ele alınmayan Hindistan, Türkiye, Arjantin, Güney Afrika gibi ülkelerde psikolojinin incelenmesidir. Ardila, Blowers, Gülerce ve Louw gibi bazı yazarların kendi ülkelerini, bazı yazarların da ilgilendikleri başka ülkeleri ele aldıkları bu çalışmalarda tamamen psikoloji tarihini kapsamak gibi bir amaç güdülmemiştir. Ayrıca belirli ülkelere değil, psikoloji bilimi ile ilgili tezlere odaklanılmıştır. Mesela Brock’un makalesi Küba’daki psikoloji ve liberal demokrasinin birbirine uyumlu olduklarına dair bir tezi hâvidir. Makalelerin bir diğer özelliği de sadece araştırılan ülkeyi esas alan ulusal değil, ülkelerarası ilişkileri de kapsayan uluslararası özellikte olmalarıdır. Kitabın editörü Adrian Brock, “Giriş” kısmında psikoloji bilimi ve dolayısıyla psikoloji tarihindeki Amerikan hegemonyasını çeşitli yönleriyle ele almıştır (s. 1-13). Oldukça kapsamlı bir “Dizin” ve makalelerin sonlarında verilen zengin “Kaynakça” bu kitabın görünen ilk artılarıdır.

Makalelerin genelinde vurgulanan en temel argüman, Kuzey Amerika’da bir nevi “psikoloji endüstrisi” bulunduğu ve Amerika’nın diğer ülkelere psikoloji bili-

1 Makaleler ve yazarları şu şekildedir: Johann Louw, “Constructing Subjectivity in Unexpected Places” (s. 16-33); Cecilia Taiana, “Transatlantic Migration of the Disciplines of the Mind: Examination of the Reception of Wundt’s and Freud’s Theories in Argentina” (s. 34-55); Anand C. Paranjpe, “From Tradition through Colonialism to Globalization: Reflections on the History of Psychology in India” (s. 55-74); Aydan Gülerce, “History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization” (s. 75-93); Geoffrey Blowers, “Origins of Scientific Psychology in China, 1899-1949” (s. 94-112); Ruben Ardila, “Behavior Analysis in an International Context” (s. 113-32); John D. Hogan and Thomas P. Vaccaro, “Internationalizing the History of U.S. Developmental Psychology” (s. 133-51); Adrian C. Brock, “Psychology and Liberal Democracy: A Spurious Connection?” (s. 152-62); Fathali M. Moghaddam and Naomi Lee, “Double Reification: The Process of Universalizing Psychology in the Three Worlds” (s. 163-82); Irmgard Staeuble, “Psychology in the Eurocentric Order of the Social Sciences: Colonial Constitution, Cultural Imperialist Expansion, Postcolonial Critique” (s. 183-207); Kurt Danziger, “Universalism and Indigenization in the History of Modern Psychology” (s. 208-25).

minin ihracatını yaptığıdır ki psikoloji tarihi de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bu temel argümanın izahatı şu şekilde yapılmıştır: Diğer ülkelere, özellikle de üçüncü dünya ülkelerine ihraç edilen psikoloji tarihi evrensel değil, Amerikan psikoloji tarihidir. Bu tarih içerisinde Amerikan psikolojisiyle doğrudan alakalı olmayan şahıslar ya da Amerikan psikolojisi üzerinde büyük etki yaratmamış çalışmalar yer almamaktadır. Örneğin, psikoloji tarihi kitaplarında psikoloji disiplininin ilk dönemlerine dair bölümlerin Avrupa'dan katkı sağlayan Gustav Fechner, Wilhelm Wundt, Charles Darwin, Alfred Binet, Ivan Pavlov gibi isimlerin de yadsınmadığı, uluslararası mahiyette olduklarını görmek mümkün iken, Felix Krüger ve Willy Hellpach gibi Amerikan psikolojisiyle ilgisi olmayan bilim adamlarına yer verilmemiştir. Yine bu kitapların Amerika merkezli tutumlarına bir diğer örnek olarak da Avrupa'da "zihin" in ön planda olduğu bir dönemde sanki "davranışçılık" ın dünyanın her yerinde aynı anda ortaya çıktığı, aynı etkiyi yarattığı ve hâkim bir ekol olduğu görüşünü taşıyor olması verilebilir (s. 1-5).

Peki psikoloji tarihi için durum psikoloji biliminin ithalâtçısı olan Avrupa ve Amerika dışındaki ülkeler için nasıldı? İşte bu kitaptaki çalışmaların ortaya çıkmasındaki muharrir düşünce de bu soruda mündemictir. Makalelerde bu ülkeler hakkında hiçbir şey bilinmediği ve bu bilinmezliğin de bu ülkelerde kayda değer bir şeyin olmadığı kabul edilegelmesine neden olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalarda Amerika merkezli psikoloji tarihine farklı alternatifler aranması ve diğer ülkelerin modern psikoloji bilimini kendi kültürel birikimleriyle bağdaştırma çabasının dışında Batı'dan transfer edilen bu bilim dalının sosyal ve siyasal gelişmeler çerçevesinde değerlendirildiğini de görmekteyiz. Bu bağlamda makalelerde ön plana çıkartılan ve esasında birbirleriyle bağlantılı meseleleri şu başlıklar altında kategorize etmek mümkündür.

Psikoloji ve Kültürel Emperyalizm

Çalışmaların genelinde kültürel emperyalizm ve psikoloji biliminin ithalinin koşut olduğu savunulmuştur. Avrupa ve Kuzey Amerika gibi ülkelere ithal edilen bu bilime dair pek çok bilimsel çalışmanın Hindistan, Britanya gibi ülkeleri ilgilendirmeyen nitelikte olduğunun belirtilmesini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Kurt Danzinger'in Endonezya'da yerel psikoloji temsilcileri ile yaptıkları ortak bir çalışmada yaşadıkları konu ve kavram kargaşası örneği (s. 22) ve Cecilia Taiana'nın Wundt ve Freud'un teorilerinin Fransa tahakkümü nedeniyle Arjantin'e girememesine dair izahatı (s. 49) bu minval üzeredir. Aydan Gülerce ise Türkiye'de psikoloji sahasındaki tarihsel gelişimleri ele aldığı makalesinde Türk psikolojisini tarihsiz, kültürsüz ve asosyal olarak tanımladıktan sonra Amerikan psikolojisinin Türkiye'deki etkisini şu şekilde ifade etmiştir: "Türk top-

lumunda Amerikan psikolojisinin celbi ve normalizasyonu o denli kuvvetlidir ki Türk psikologlar bir Türk üniversitesinde Batılı bir deneysel psikoloji kürsüsünün kuruluşunun öncesindeki uzun tarihsel süreç hakkında sistematik bir inceleme yapmak ve hatta düşünme gereği bile duymazlar” (s. 76). ABD psikolojisinin ihraç edilmesi ayrıca kültürel emperyalizmin dışında ABD’nin askerî süper güç olmasıyla da irtibatlandırılmıştır (s. 163).

Yerelleşme ve Evrenselleşme

Çalışmaların hemen hepsinde “yerelleşme”nin, uluslararası psikoloji sahasının en önemli meselelerinden biri olduğu vurgulanmıştır. Amerikan psikolojisinde kabul edilen görüş ise psikolojinin dünyanın her yerinde aynı, yani evrensel olduğu ve bunun da Amerikan psikolojisi olduğudur; fakat pek çok ülkede ithal edilen psikoloji ile toplum arasındaki uyumsuzluğun, psikolojinin yerelleşmesini kaçınılmaz kıldığı öne sürülmüştür. John Hogan ve Thomas P. Vaccaro ortak makalelerinde ABD’nin evrensellik söylemi bağlamında ABD dışında yazılmış eserlerin ve özellikle İngilizce yazılmamış olanların görmezden geldiğini belirtmişlerdir (s. 133). Fakat hâli hazırda, başta Arap dünyası olmak üzere, pek çok ülkenin psikoloji ile râbitasını hayli ilerlettiği, hatta “gelişim psikolojisi” gibi bazı psikoloji alanlarında Amerika’nın hâkimiyetini gittikçe kaybettiği ifade edilmiştir. Steauble ise psikolojinin yerleştirilmesini kültürel emperyalizm çerçevesinde ele almış ve “yerel psikolojiler”i, “sömürge karşıtı söylem” olarak nitelendirmiştir (s. 200). Yerleştirme hususunda Brock’un Paranjpe’nin makalesi üzerinden eleştirileri ise dikkate değerdir. Paranjpe, Hint düşün geleneğinden bazı isimlerin ve kadim Sanskrit metinlerinin psikoloji tarihinin bir parçası olduğunu savunmuştur. Brock ise psikolojinin ortaya çıkışına katkı sağlayan filozof ve bilim adamlarının yadsınamayacağını; fakat nasıl ki Aristo gibi düşünürler dönemlerinde mevcut olmayan bir disiplinin üyeleri olarak addedilemiyorsa, aynı durumun Buddha, Konfüçyüs gibi isimler için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (s. 238). Gülerce de Türkiye’de psikolojinin yerleştirilmesi, yerel bilginin üretilmesi için çalışan Türk psikologların olduğunu; fakat Türkiye’de psikolojinin Batı toplumlarındaki kadar gelişemediğini ve yerel olmadığını ifade etmiştir (s. 83-91). Gülerce’nin modern psikolojinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı ile koşut olarak Türkiye’deki mevcudiyetinden bahsetmesinin yanı sıra; Osmanlı’daki “ruh” ya da “nefs” ile ilgili eserler hakkında herhangi bir açıklama yapmaması dikkatimizi çekmiştir. Hatta Gülerce’nin sadece ismen bahsedip içerikleri hakkında bilgi vermediği Osmanlı’daki ilk modern psikoloji çalışmaları bile esasında, başta Kınalızâde’nin eseri olmak üzere, birçok Osmanlı klasiğinden bilgilerin üzerine Batı psikolojisinin inşa edildiği bir yapı arz etmektedir. Her ne kadar Gülerce, Paranjpe’nin yaptığı

türden bir bağlantı çabası içerisinde olmasa da tanıttığı kitapların “yerel” kültürel birikimle irtibatı hakkında bilgi vermiş olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Psikolojizasyon

İlk etkilerini modern psikolojinin ilk evrelerinde Avrupa’da ve yoğun bir şekilde “davranışçılık”ın etkisini arttırdığı I. ve II. Dünya savaşları esnasında Amerikan toplumunda görmenin mümkün olduğu psikolojinin, psikolojik kavramların hayatın her evresine nüfuz etmesi durumudur. Makalelerde Batı toplumları da dahil olmak üzere dünya milletlerinin kendi geleneklerinde var olan ve bugün psikolojik olarak nitelendirilen fiziksel ve ruhsal kavramları zaten kullandıkları belirtilmektedir. Brock bu durumu daha iyi açıklamak için “travma” kavramını örnek göstermiştir. Geçmişte fiziksel yaralanmalara hasredilen “travma” kavramının, modern psikolojide “ruhsal olarak yaralanma” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (s. 236). Modern psikolojinin ortaya çıkışı ile XX. yüzyıldan itibaren gerek Batı’da gerekse Batı dışı toplumlarda siyasetten dine kadar hayatın her alanında psikolojizasyonun varlığının hissedilmeye başlandığı; fakat Batı toplumları hayli psikolojize olduğu için bu durumun en net şekliyle geleneksel toplumlarda gözlemleneceği ifade edilmiştir (s. 236). Psikolojizasyonun Türk toplumunda da hızla benimsendiğini belirten Gülerce, teknik terim ve kavramların ölçsüz bir şekilde kullanımının tercümelemede anlam kayıplarına ve krizlere neden olduğunu ifade etmiştir (s. 88).

Psikoloji ve Modernite

Batı’da ve Batı dışı ülkelerde psikoloji disiplininin modernleşme ile birlikte ortaya çıkması, üzerinde en fazla durulan noktalardan biridir. Psikoloji ve modernite arasındaki irtibatın, psikoloji tarihinin erken dönemlerindeki önemli gelişmelerin çoğunun neden İspanya, İtalya ve Yunanistan’da değil de Britanya, Fransa ve Almanya’da ortaya çıktığını açıkladığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla psikolojinin de psikologların da modern sektöre ait olduğu eserdeki bütün çalışmalarda tekrar tekrar zikredilmiştir. Her ne kadar bu çalışmaya katkı sağlayan psikologlar Batı’da eğitim görmüş olsalar da kendi ülkelerindeki modern dönem öncesini yadsayan tutumu eleştirmektedirler. Örneğin, Paranjpe çalışmasında Batı’da eğitim almış Hintli psikologların modern dönem öncesi telakkileri niçin görmezden geldiğini sorgulamış ve bunları uluslararasılaşma ve küreselleşme bağlamında incelemiştir. Paranjpe’nin Hindistan için dile getirdiği modern dönem öncesi psikolojisinin “felsefe” olarak addedilmesi meselesi Türkiye için de geçerlidir. Gülerce de Türkiye’de psikolojinin uluslararası politikanın tarihsel, dinî, kültürel söylemlerin etkisi altında geliştiğini belirterek genel itibarıyla modernleşme ile irtibatlandırmıştır.

Gülerce, genel kabulün aksine, Türkiye’de psikoloji tarihinin Almanya’nın eğitim yardımı kapsamında Türkiye’ye gelen George Anshütz’ün İstanbul Üniversitesi’nde deneysel psikoloji laboratuvarını kurduğu 1915 yılı değil, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar götürülmesi gerektiğini ifade etmiştir². Çalışmasında muhtasar mahiyette Osmanlı’da modernleşme sürecine değinen yazar, eğitimde modernleşme üzerinde durarak Batı tarzı okulların kurulması ve Avrupa’ya öğrenci gönderilmesinin modern psikolojinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu belirtmiştir. İlk Dârülfünun’da³ Kırmızı Aziz Efendi tarafından halka açık olarak verilen dersin⁴ modern psikolojiye dair ilk somut gelişme olduğunu belirtmiştir.

Gülerce’nin makalesindeki bazı noktalara dair tetkiklerimizin, ayrıca zikretmeye değer olduğunu düşünüyoruz: Osmanlılar’da ilk modern psikoloji kitapları arasında zikredilen Hoca Tahsin Efendi’nin⁵ “psikoloji” kavramını bizzat kullandığı *Psiholoji yahut İlm-i Rûh* (1872)⁶ ve Yusuf Kemal Efendi’nin *Gâyetü’l-beyân fî hakikati’l-insân* (1876)⁷ adlı eserlerinin içeriklerine dair hiçbir bilgiye yer verilmemesi, “yerelleşme” bahsinde de kısmen değindiğimiz üzere, dikkatimizi celbetmiştir. Yani bu eserlerin hangi açılardan modern sayılmaları gerektiğine dair herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Bu çalışmaların 1879 yılında Avrupa’da psikolojinin resmî kuruluşu ile koşut olduğunu belirten Gülerce daha sonra da psikoloji sahasında velût bir dönem yaşandığını gösteren pek çok örnek vermiştir. Osmanlılar’da psikolojik perspektifi yaymaya çalışan Mustafa Satı, Abdullah Cevdet gibi isimlerin yanı sıra Bahâ Tevfik’in de ilk psikoloji ders kita-

-
- 2 Bu kabul, Sertan Batur gibi Türkiye’deki psikoloji tarihine eleştirel yaklaşan psikoloji tarihçileri tarafından da vurgulanmıştır. Bk. Sertan Batur, “Türkiye’de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, 98 (2003), s. 255-9.
  - 3 Gülerce, Dârülfünun’un kuruluş yılı olan 1868’de Amerikalı psikolog Gordon Allport’un Türkiye’yi ziyaret ettiğini belirtir (s. 78). Fakat Gordon Allport 1897 doğumludur. bk. http://en.wikipedia.org/wiki/Gordon_Allport (11.01.2011)
  - 4 Gülerce’nin sadece modern psikolojiye dair ilk konferans olarak zikrettiği ve içeriğinden bahsetmediği bu dersin adı “Emzâc ü Ekâlim”dir (Mizaçlar ve İklimler). Detaylı bilgi için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 54/210 (1990), s. 719-20.
  - 5 Gülerce, Hoca Tahsin Efendi’nin aynı zamanda Ahmet Nebil olarak da bilindiğini belirtmiştir (s. 78). Fakat Ahmet Nebil, Hoca Tahsin’den çok sonraları yaşamış, hayatı hakkında kaynaklarda bilginin yer almadığı, Bahâ Tevfik’in birçok kitabı birlikte neşrettiği arkadaşıdır. Detaylı bilgi için bk. Abdullah Uçman, “Bahâ Tevfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, IV, 452-3.
  - 6 Yazar bu eserin yazıldığı yıl olarak 1872’yi belirtse de eserin matbu baskısında 1310 yani 1891-1892 yılı yazılıdır ve bununla birlikte eserin içerisindeki bir kayıta da yazım yılının 1873 sonrası olduğu anlaşılmaktadır. Hoca Tahsin Efendi, *Psiholoji yahut İlm-i Rûh* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1310).
  - 7 Kitabın basım yılı 1295’tir ve bu yıl da 1878’e tekabül etmektedir. Gülerce bu yılı Nuri Bilgin tarafından hazırlanan bibliyografyaya binaen belirttiği anlaşılmaktadır. Nuri Bilgin, *Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988), s. 30.

bını yazdığını⁸ belirtmiştir. Fakat özellikle birçok psikolojik eseri bulunan Ahmet Mithat'ın 1902'de G. Compayre'den tercüme ettiği *Çocuk: Melekât-ı Uzviye ve Rûhiyesi*'ni⁹ psikolojiye dair ilk tercüme eser olarak tanıtması üzerinde durulması gereken bir husustur. Çünkü ilk dönem eserleri de dahil olmak üzere modern psikolojiyle alâkalı eserlerin hemen hepsi tercüme bilgiler ihtiva etmektedir ve bu durum bizzat yazarların kendileri tarafından da mukaddime kısımlarında ifade edilmiştir. Gülerce, modernleşme ile birlikte üniversitelerde George Anshütz ile başlayan Mustafa Şekip Tunç, Muzaffer Şerif ve Mümtaz Turhan ile devam eden psikoloji eğitiminde 1950'lerde siyâsî alandaki Amerikan etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiğini, yerleşmeye yönelik eğilimin kaybolmaya başladığını ve disiplinin günümüzdeki durumunun da benzer şekilde olduğunu ifade etmiştir (s. 81-91). Kısacası Gülerce'nin bu çalışmasında tashihe muhtaç bilgilerle birlikte, Türk psikolojisinin son derece müfid kronolojik bir serüveni sunulmuştur diyebiliriz.

Psikoloji tarihindeki Amerikan tahakkümüne yönelik eleştirilerin, Batı dışı toplumların "psikoloji"ye dair kültürel birikimlerinde yer alan mâlûmatın yadsınmaması gerektiğine dair önerilerin yer aldığı makalelerde "evrensel bir psikoloji tarihi" için seçmeci, ayıklamacı bir yaklaşımın benimsenebileceği türevinden tezlere yer verilmiş olsa da, somut çözümler ortaya konulamamıştır. Fakat Batı dışı toplumlardaki psikologların kendi geleneklerini ön plana çıkarmaya başladığını göstermeleri ve Kuzey Amerika - Avrupa perspektifine saplanmış bir psikoloji tarihi yazıcılığını sorgulamaları bakımından bu çalışmaların son derece kıymetli olduğunu belirtmek isteriz.

Şeyma Turan

---

8 Bu bilginin sıhhatini hiçbir kaynakta teyit edemedik.

9 İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1317.